

TÜRK DEVLETİNDE KAGAN VE KATUNLUK MAKAMI HAKKINDA

About Kaghan And Khatun Authority in
Turkish State

Saadettin Yağmur GÖMEÇ

Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Tarih Bölümü
sgomec@ankara.edu.tr

Özet

Bilindiği gibi kültürler milli bünye ve kurumlarını ifade etmek için kendi terminolojilerini yaratırlar ve bunların muhtevalarına da kendi damgalarını vururlar. Bu bakımdan farklı kültür dairelerinde meydana gelen terminolojiler, bir diğer kültürün bünyesini izah için kullanıldıkları takdirde hata yapılmış olur. Dolayısıyla tarihimiz ve kültürümüzün aktarımında kendi kelimelerimizi seçmek zorundayız. İşte biz bu çalışmamızda eski Türk devletinde idarenin en başında bulunan kagan ve katun üzerinde duracağız.

Anahtar Kelimeler: Devlet, Türk Kültürü, Kagan, Katun

Abstract

As we know, the cultures originate their own terminologies for stating the national constitution and institution and also leave own mark to their contents. In this regard, it would be an error if the terminologies occurred in different cultures department use to explain constitution of another culture. So, we must select our own words in transferring our history and culture. Now, we will emphasize on "kaghan" and "khatun", the top of the government in the ancient Turkish State.

Keywords: State, Turkish Culture, Kaghan, Khatun

Eski Türk devlet yapısını kaynaklar çerçevesinde incelediğimizde, yönetimin gökten aşağıya doğru inen karizmatik ve hiyerarşik bir düzen içerisinde işlediğini görmekteyiz. Buna bağlı olarak Kök Türk ve Uygurlarda, devletin başındaki kişi “kagan” (𐰽𐰺𐰍) unvanıyla anılmaktadır. Çin kaynaklarında “K'o-han” şeklinde transkripsiyon edilen bu unvanın Türkçe olmadığı söylenip, birtakım farklı menşelere dayandırılıyorsa da¹, Türkler hakkında en eski bilgileri veren bu vesikalara baktığımızda yabancı bir kavimde görülüyor olması, kelimenin daha evvelce Türkler tarafından kullanılmadığını ispatlamaz². Kökü ne olursa olsun, hükümdar manasına gelen bu terim Türkleşmiş ve Türk kültürünün bir unsuru haline gelmiştir.

Burada bir hususa daha değinmek istiyoruz ki o da, her terim kendi kültür çevresinde kullanılmalıdır. Mesela bilerek veya bilmeyerek bizim devletlerimiz için zaman zaman imparatorluk tabirinin tercih edildiğine şahit oluyoruz. Hâlbuki bizim kültürümüzde ve devlet anlayışımızda hiçbir zaman imparatorluk deyimi yoktur. Bilindiği üzere “imperium” kelimesi Latin kökenli bir terim olup, muhtevasında sömürgecilik ve baskı vardır. Kelimenin

¹ Kan'dan (han) yüksek bir derece olan kagan için bakınız; L.Rasonyi, *Tarihte Türklük*, 2. Baskı, Ankara 1988, s.60; B.Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 3. Baskı, İstanbul 1988, s.578; A.Caferoğlu, “Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. I, İstanbul 1931, s.106; P.A.Boodberg, “The Language of the T'o-pa Wei”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. I, Cambridge 1936, s.171; W.Eberhard, “Birkaç Eski Türk Unvanı Hakkında”, *Belleten*, C. 9, Ankara 1945, s.321; K.Shiratori, “Kaghan Unvanının Menşei”, Çev. İ.Gökbakan, *Belleten*, C. 9, Ankara 1945, s.499-504; P.Olbricht, “Uchida's Prolegomena zu einer Geschichte der Jou-jan”, *Ural-Altische Jahrbücher*, Band 26, Wiesbaden 1954, s.96-97; B.Ögel, “Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar”, *Belleten*, C. 21, Ankara 1957, s.130.

² Bununla beraber eski Türkçede ve günümüzde halâ büyük ağabey manasına kullanılan aka~aga kelimesi mevcuttur. Bunu muhtemelen Türkler ve Mogollarla akraba olduğu söylenen T'u-yü-hunlar da “a-kan-k-gan” biçimlerinde kullanıyorlardı. Fakat kelimenin ortaya çıkışı çok daha evveldir. Dolayısıyla kagan kelimesinin menşei ile aka~aga'nın bir olabileceğini de gözden irak tutmamak gerekir. Hatta belgeler incelendiğinde Türklerde, ne Romalılar, ne de Araplarda görüldüğü üzere ayrıcalıklı sınıfların olmadığı, saygı duyulan kişilere aka~aga dendiği vurgulanır. Bu sebepten milletin ve devletin agası da hiç şüphesiz kagandır. Bu hususta ayrıca bakınız, L.Cahun, *Introduction à L'Histoire de L'Asie*, Paris 1896, s.60; L.K.Ling, *Toba Wei Sülalesi Devrinde Çin'in Kuzey ve Batı Komşuları*, Doktora Tezi, Ankara 1978, s.85; S.Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, 4. Baskı, Ankara 2011, s.220.

kökü “hükmetmek” fiili ile alâkalıdır ve emperyalizm kelimesi de buradan gelmektedir. Ama bize tarih göstermiştir ki, ne yaklaşık altıyüz yıllık Osmanlı, ne de ondan önceki Türk hanedanlıkları emperyalist bir siyaset gütmедiler.

Bilindiği gibi kültürler milli bünye ve kurumlarını ifade etmek için kendi terminolojilerini yaratırlar ve bunların muhtevalarına da kendi damgalarını vururlar. Bu bakımdan farklı kültür dairelerinde meydana gelen terminolojiler, bir diğer kültürün bünyesini izah için kullanıldıkları takdirde hata yapılmış olur³. Dolayısıyla tarihimiz ve kültürümüzün aktarımında kendi kelimelerimizi seçmek zorundayız.

Tanrı tarafından bu göreve atandığı varsayılan Türk kaganı, bütün yeryüzünün, yani insanlığın hükümdarıdır. Oguz Kagan Destanı’nda bunu, Oguz’un çocuklarının adında çok açık bir şekilde görmek mümkün iken, Türk hâkimiyet anlayışının bir tezahürü olan bu düşünce Kök Türk Yazıtlarına da şöyle yansımıştır: “*Üze Kök Tengri asra yagız yer kılundukda ikin ara kişi oğlı kılınmış. Kişi oğlın ta üze eçüm-apam Bumın Kagan, İstemi Kagan olurmuş; olurıpan Türk boduning ilin törüsün tuta birmiş, iti birmiş*”⁴.

Türk devlet hiyerarşisine göre, kagan en tepede bulunur ve bu unvan kolay kolay alınmazdı. Her şeyden önce kaganlığın birinci şartı Türk soyundan gelmekti. Öyle ki, babası Türk olduğu halde, annesi Türk kanı taşımadığı için Türk tarihinde bazı kişilerin tahta çıkamadıklarını biz biliyoruz.

Kagan olmanın başka şartları da bulunmaktadır. Ancak bu özellikleri kendinde toplayan şahıs kagan olabilirdi. Kaganlığın gerekleri arasında bilge ve alplık da vardır. Kök Türk tahtına çıkan

³ S.Gömeç, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Kutlamalarının Ardından”, Yüce Erek, 2/18, Ankara 2000, 5-7.

⁴ Köl Tigin Yazıtı, Doğu tarafı, 2-3. satır; Bilge Kagan Yazıtı, Doğu tarafı, 1-3. satır: “Yukarıda mavi gök (uzay), aşağıda yagız yer (dünya) yaratıldıktan sonra, ikisinin arasında insan oğlu yaratılmış, insan oğlunun üzerine atalarım Bumın ve İstemi Kagan oturmuş; oturduktan sonra Türk milletinin ülkesini, töresini idare edip, düzenlemişler”.

kaganlar bilge ve alp olduklarından bu makama oturabilmişlerdi. Yazıtlarda; “bilge kagan ermiş, alp kagan ermiş⁵. Kaganı alp ermiş, ayguçısı bilge ermiş”⁶. “Bilgesin için, alpın için”⁷, denmektedir. Bu itibarla kaganın bilgili ve akıllı olması yanında cesur ve yiğitlik vasfının da bulunması lazımdır.

Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig’de; kişinin bilgiyle beyliğe ulaştığını belirttiği gibi, halka hâkim olmak için hem akıl, hem yürek gerekir, diyor. Tabi ki, bütün bunları bünyelerinde barındıran hükümdarların yukarıdaki metinlerde söylendiği gibi zeki danışmanlara (ayguç) ihtiyacı vardı. Bu yüzden sadece hakanın değil, elbette ki bütün devlet idarecileri ve halkın da bilgili olması gerekiyordu.

Bilgelik ve alplık aslında olgunluk ile akl-ı selimin de göstergesidir. Dolayısıyla bu vasfı veya unvanı taşıyan kimse diğer insanlardan farklı olmak zorundadır. İşte Türklerdeki bu alplık vasfı, onlar İslamiyete girdikten sonra da değişmemiş, yerini alp erenlerle, gazilere bırakmıştır.

Kök Türklerin son büyük kaganı Bilge öldüğünde, zamanın en güçlü ülkesi olan Çin imparatorluğu o döneme kadar hiç görülmemiş şekilde kalabalık bir elçilik heyetini onun cenaze merasimine yolluyordu. Kendinden başka herkesi barbar sayan Çin’in, Kök Türklerle ve özellikle de Bilge Kagan’a karşı tavrı değişmişti. Çünkü o, tam manasıyla modern bir devlet kurduğu gibi, kendisinin de başta gelen hususiyeti bilge olmasıydı.

Bununla birlikte eski Türk düşüncesi ve sosyal hayatında alp olan kişi yalnızca bir savaş makinesi değil, gelişmiş ve olgunlaşmış bir ruha da sahiptir. Ayrıca alp kişiler toplum içinde de itibarlıydılar, hatta onların mezar taşlarının üzerinde bu özelliklerini yansıtan ok, yay, kama, balta vs. aletlerin şekilleri de

⁵ Bakınız, Köl Tigin Yazıtı, Doğu tarafı, 3. satır; Bilge Kagan Yazıtı, Doğu tarafı, 4. satır: “Bilge kagan, alp kaganlarımış”.

⁶ Bakınız: Tunyukuk Yazıtı, I. Taş, Güney tarafı, 3. satır; Doğu tarafı, 4. satır; Kuzey tarafı, 5. satır: “Kaganı alp, danışmanı bilge imiş”.

⁷ Bakınız, Köl İç Çor Yazıtı, Batı tarafı, 7. satır: “Bilgeliği için, yiğitliği için”.

bulunuyordu ki, bunlar kabirlerin içine ölüyle beraber de konuyordu. Mesela Türklerde şöyle bir söz vardır: “Alplar ve alçaklar savaşta belli olur”. Yine bazı kaynaklarda onların kızıl veya ak börk giydikleri, bu başlıklarına yırtıcı kuşkanatları taktıkları, atlarını da kotuzla süsledikleri söylenir⁸. Ama Türk tarihinde öyle bir dönem geliyor ki, özellikle ticaret, ilim ve edebiyat hayatına atılan Uygur Türkleriyle birlikte, alplık ve bilgelik ikinci sıraya düşüyor⁹. Elbette ki bu, yönetimin zaafına, milletin bozulmasına yol açtı.

Kaganın aynı zaman da erdem sahibi olması gerekmektedir. Erdemsiz (faziletsiz, edebisiz) kişi sadece kaganlık değil, hiçbir önemli işi yapamazdı. Bu da idareciler ve toplumun bütün fertleri için geçerlidir. Kaşgarlı Mahmud, “erdemsizden kut çertilür” (Faziletsizden devlet uzaklaşır)¹⁰ diyor. Mesela Uygur devri ileri gelenlerinden Çabış Tun Tarkan’ın erdeminden dolayı, muhtemelen Türgiş Kara Kan’a elçi gittiğini hepimiz onun kitabesinden öğrenmekteyiz ki, burada; “erdemın için ilinde Kara Kanka barıpan, yalabaç barıpan kelmedingiz”¹¹, deniyor. Erdem, Kök Türkçe yazıtlarda karşımıza en çok çıkan kelimelerden biridir. İslamiyetle birlikte erdemın yerini edeb sözü almaktadır ve

⁸ Alplık tabî ki sadece yöneticilerle sınırlı değildir. Erdem ve alplık her Türk erkeğinde bulunması lazım bir vasıftır. Alplığın maddi ve manevi göstergeleri ise; korkusuz bir yürek, kol gücü, iyi bir at, temiz ve özel bir giyim, yay ile iyi bir kılıç, süngü ve iyi bir yoldaştır. Kısaca onlar Türk milletinin gözü-pek delileriydi. Bakınız, E.Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Ankara 2001, s.146-147.

⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. I, Çev. B.Atalay, 2. Baskı, Ankara 1988, s.41; Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, I, Metin, Haz. R.R.Arat, 2. Baskı, Ankara 1979, s.38, 45; F.Köprülü, *Türk Tarih-i Dinisi*, Haz. M.Ergun, Ankara 2005, s.44; E.Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul 1978, s.13; Ögel, a.g.e., s.129; B.Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*. 13. Yüzyıl Sonlarına Kadar, Ankara 1982, s.245-247; N.F.Katanov, *Türk Kabileleri Arasında*, Çev. A.Bağcı, Konya 2004, s.55.

¹⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. II, s.229.

¹¹ Bakınız, *Uybat I Yazıtı*, 3-4. satır: “Faziletinizden dolayı ülkesinizden Kara Kan’a vardınız, elçi gidip-gelmediniz”.

Kutadgu Bilig’de Yusuf Has Hacib şöyle diyor: “Oğula ve kıza bütün erdemleri tam olarak öğretti; bunun sayesinde iyi olsunlar”¹².

Tabiki, yöneticilerin birtakım özel hasletleri de bünyelerinde barındırmaları gerekir. Bunlar; halka merhamet göstermek, adaletli davranmak, zâlimlerin zulmüne engel olmak, düşmanın hilelerini anlayacak liyakatta bulunmak, fırsatları değerlendirebilmek¹³, şeklindedir.

Kaganın küç sahibi olması da lazımdır. Kök Türk Yazıtlarında kaganların güçlülüğüne ve yiğitliğine; “küçlüg alp kaganımda adırulu bardıngız”, diye işaret ediliyor¹⁴. Özellikle bu kelime Uygur kaganlarının unvanlarında sıkça görülür. Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it-Türk’teki bir dizede:

“Alplar arıg alkaşur (Yiğitler tertemiz savaşır)”

Küç bir kılup arkaşur (Güçlerini birleştirip, dayanışır)”¹⁵, diyor.

Burada şunu da belirtmekte fayda var. Güç yerinde kullanılmalıdır. Hakanlar bunu millet ve devlet yararına sarfetmelidirler. Çünkü gücü ve kudreti zulüm yapmak için harcarsanız, dirlik ve düzen kalmaz. Türklerdeki bir ata sözüne göre; güç ele girerse töre tünlükten çıkar¹⁶. Yani bu, zorbalık ülkeyi ele geçirirse, ne gelenek, ne de görenek kalır, demektir.

Kagan olmanın bir başka şartı “külüg”¹⁷ yani ünlü olmaktır. Bilindiği üzere Kök Türk Kaganlığının kurucusu Bumın, Juan-juanları (Ju-ju/Ru-ru/belki Yürçe/Çürçe/Urur) yenerek ün kazanmıştı. Bilge Kagan da, ta şadlığı sırasında birçok savaşa katılarak ünlendi. Bunun gibi Kök Türk tahtına çıkan kaganların

¹² Yusuf Has Hacib, a.g.e., s.140, 166.

¹³ Nizamüddin Şamî, Zafernâme, Çev. N.Lugal, Ankara 1949, s.60.

¹⁴ Bakınız, Ongin Yazıtı, Sağ taraf, 4: “Güçlü, yiğit kaganımdan ayrıldınız”.

¹⁵ Kaşgarlı Mahmud, a.g.e., C. I, s.237.

¹⁶ Kaşgarlı Mahmud, a.g.e., C. II, s.17-18.

¹⁷ Drevnetyurkskiy Slovar, Redaktori: V.M.Nadelyayev-D.M.Nasilov-E.R.Tenişev-A.M.Şerbak, Leningrad 1969, s.326; S.G.Clauson, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford 1972, s.717; Ögel, Türk Kültürünün Gelişme..., s.644; Ögel, Türklerde Devlet..., s.267.

ünlü olduğu kitabelerde; “antag külüg kagan ermiş”¹⁸, biçiminde vurgulanır. Bu unvana özellikle bey adlarında da rastlanıyor.

Tabiki sadece hükümdarlar ve beyler değil, sıradan her erkek ve asker de gerçek ismini kendisi alması gerekirdi. Türk töresine ve geleneklerine bağlı olarak, çocuklar belirli bir yaşa gelip, ülke ve millet için yararlı bir iş yaptıktan sonra unvan ya da adlarına kavuşuyorlardı. O çağa kadar umumiyetle fiziki özellikleri veya ebeveynleriyle alâkalı bir isim taşımaktaydılar. Bu güzel adet her Türk gencini yurt ve şeref uğruna faydalı şeyler gerçekleştirmeye itiyordu. Bunun en güzel örneklerini yine Dede Korkut Hikâyelerinde görüyoruz.

Bunların yanısıra kaganın kut, yarlık ve ülüg gibi Tanrı tarafından verilen özelliklere de sahip olması gerekmektedir. Tabi ki, bütün bunlar hükümdarın yaradılışıyla da ilgilidir. İyi huylarla donatılan kaganlar millete ve ülkesine faydalıydılar, fakat tersi olan idarecilerin ülkeyi nasıl felakete sürüklediklerine belgelerde şu şekilde rastlıyoruz: “Anta kisre inisi eçisin teg kılunmaduk erinç, oğlu kangın teg kılunmaduk erinç, biligsiz kagan olurmuş erinç, yablak kagan olurmuş erinç. Buyruku yime biligsiz ermiş erinç, yablak ermiş erinç. Begleri bodunu tüzsüz üçün Tabgaç bodun tebligın kürlüğün üçün armakçısın üçün inili eçili kingsürtükün üçün begli bodunluğ yongşurtukın üçün Türk bodun illedük ilin ıçgını ıdemiş”¹⁹. Kısacası bütün herşey devletin halkına huzur, refah, adalet ve güven sunmasından ibarettir. Bunlar da elbette idarecilerin eliyle yapılır. Onun becerikli olup-olmaması devletin icraatına

¹⁸ Bakınız, Köl Tigin Yazıtı, Doğu tarafı, 5-7. satır; Bilge Kagan Yazıtı, Doğu tarafı, 5. satır: “*Bu kadar ünlü kagan imiş*”.

¹⁹ Bakınız, Köl Tigin Yazıtı, Doğu tarafı 4-7. satır; Bilge Kagan Yazıtı, Doğu tarafı, 5-7. satır: “Ondan sonra küçük kardeşi büyük ağabeyi, oğlu babası gibi yaratılmadığından, bilgisiz ve kötü kaganlar tahta oturduğundan; bakanları da bilgisiz ve kötü imiş. Beyleri ve halkı düzensiz, Çin milleti aldatıcı ve sahtekâr olduğu, küçük kardeşi büyük kardeşe düşürdüğü, bey ve halkın arasını açtığı için Türk milletinin ülkesi elinden çıkmış”.

yansır²⁰. Dolayısıyla halkın mutluluk ya da mutsuzluğu yöneticiye bağlıdır.

Devletin en yüksek makamındaki kaganın tahta çıkış töreni, kaynaklarda oldukça renkli bir şekilde anlatılır. Herhalde merasimin yapıldığı yer, Orkun Irmağı kıyısındaki “Ata Sini” idi. Tören alanına üstünde altından bir kurt başı olan tug²¹, mehter takımı ve kaganlık arabası, yani iki tekerlekli kagnı önceden getiriliyordu. Bununla beraber her Türk’ün tahtı, üzerine bindiği atının eyeriydi²². Çünkü yabancıların, “Türk ata bindiğinde kendini bey sanır” biçiminde bir tespitleri vardır. Hükümdar otağının önünde bulunan sancağın üzerindeki kurt başı hakkında ise Çin kaynakları, atalarının kurttan türediğini unutmamaları içindir, şeklinde bir izahta bulunuyorlar.

Bu konuyla ilgili olarak; Türk düşüncesine göre, bayrak veya tuglu sancak alelade bir bez parçası ya da amblem değildi. O, dünyaya dikilen ve uzaya doğru yükselen ebedi bir gücü ve ruhu temsil etmektedir. Güneş bütün evreni, Türk’ün bayrağı ise vatani ve dünyayı aydınlatan bir ışıktır. Belki de bu yüzden, Oguz Kagan Destanı’nda “güneş bayrak olsun, gök çadırımız (kün tug bolgıl, kök

²⁰ Sultan Sançar Oguzların eline esir düştüğünde, böyle perişan bir hale geldiğini sorarlar. O da; “büyük işleri küçük adamlara, küçük işleri de büyük kişilere verme hatasında bulundum. Küçükler büyük işleri yapamadı; büyük adamlar da küçük şeylerle tenezzül etmedi. Bu sebepten memlekette düzen bozuldu” demiştir. Bakınız: Devletşah, Devletşah Tezkiresi, C. II, Haz., N. Lugal, İstanbul 1977, s.235-236.

²¹ Bezeklik ve Kızıl’da yapılan kazılarda ele geçen minyatürlerde kurt başlı tuğlar çok açık bir şekilde görülür. Bu tuğların ucunda da kotuz veya at kılı olurdu. Bir de savaş sırasında yiğitlerin, ipek iplikler ya da yine kotuz kuyruğundan yaparak başlarına taktıkları, belki bir nev’i kendi tuğları diyebileceğimiz “beçkem” (perçem) adı verilen alametleri vardı. Bakınız: Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. I, (çev. B. Atalay), 2. Baskı, Ankara, 1988, s. 483; A. Grünwedel, *Altbuddhistische Kultstätten in Chinesischen-Turkistan*, Berlin 1912, s.131, 304; Feher, a.g.m., s.306; F.Sümer, “Türklerde Bayrak ve Tuğ”, *Resimli Tarih Mecmuası*, 5/58, İstanbul 1954, s.3397; E.Esin, “Türkistan Türk Devlet ve Beylikleri”, *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987, s.82.

²² Eski Türklerde altın aksamı, atlar ya da öküzler tarafından çekilen bir kaganlık tahtının olduğunu biliyoruz.

kurikan"²³ diye boşuna söylenmemiştir. Dolayısıyla Türk kültüründeki güneş, ay, buna bağlı olarak hilal ve yıldızların önemi sanıldığı gibi doğrudan doğruya Maniheizm, İslamiyet ya da başka bir inançla irtibatlandırılmaz. Bunlar Türk'ün bütün evrene hâkim olma fikirleriyle de bağlantılıdır.

Yeni kagan bir keçe veya kalkan üzerine oturtularak, dokuz kişi tarafından göğe kaldırılmakta (kagan kötürme), çadırın etrafında, güneş istikametinde dokuz kez döndürülmektedir²⁴. Sonra geç dönem sayılabilecek Hazar Kaganlığında da görüldüğü üzere, namzetin ipek bir şal ile boğazı sıkılarak kaç yıl hüküm süreceği sorulmakta ve ağzından çıkan ilk ses veya sözcüğe bakılarak bir zaman tayin edilmekteydi²⁵. Ancak buradaki boğaz sıkma hadisesinin sembolik olduğunu söylemek isteriz. Herşeyden önce eski Türkler idarecilerin zeki, çalışkan ve fiziken de güçlü insanlar olmalarını diliyorlardı. Yaşı geçmiş, daha doğrusu bunamış kişilerin sağlıklı karar vermelerinin mümkün olamayacağını bildiklerinden,

²³ S.Gömeç, Türk Destanlarına Giriş, 2. Baskı, Ankara 2015, s.47.

²⁴ Kırgız kahramanı Er Manas'ın han atanması; bir atın kurban edilmesinin ardından, beyaz bir kilimin üzerine çıkarılıp, göğe kaldırılıp, güneş istikametinde dokuz defa döndürülmek, kurt başlı gök bayrağın dikilmesi ve eyerden bir tahta oturtulmak suretiyle olmuştur (Bakınız, K.Yusupov, Manas Destanı, Aktaranlar: F.Türkmen-A.İnayet, Ankara 1995, s.57, 62). Bunun yanısıra Korykoslu Hayton, kagan atanmadan evvel Çingiz'in bir rüyasını ve ardından onun kagan tanınmasına dair şöyle bir bilgi vermektedir: Çingiz bir gece rüyasında beyaz zırh giyinmiş ve beyaz atlı bir asker görür. Bu kişi ona; "ölümsüz Tanrı, senin yıllardır komşularına hizmet eden ve haraç ödeyen Mogollara hükümdar olmanı istedi" der. Çingiz, bu rüyayı etrafındakilere ilk anlattığında kimse ona inanmaz. Fakat ertesi gece onunla dalga geçen herkes Çingiz Han'ın düşündeki adamı rüyasında görür ve buna bağlı olarak onlar Çingiz'e biat ederler. Bunun ardından bir kurultay toplanır. Kara bir keçe üzerine taht hazırlanarak, yedi boyun beyleri tarafından bu keçenin yukarı kaldırıldığı, onun ileri gelenlerce kagan atandığı, söylenir. (K.Hayton, Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı, Haz. A.T.Özcan, İstanbul 2015, s.73-74.). Hayton'un bu anlattıkları da tarih boyunca Türk hakanlarının tahta geçme törenlerinin özetinden başka bir şey değildir. Belki değinilmesi gereken bir başka husus ise yukarı doğru kaldırılmak veya göğe götürülmek suretiyle Tanrı makamına daha da yaklaştığı düşünülen kagan ya da bey herhalde Tanrı'dan kutunu alıyordu.

²⁵ Ş.Mercani, Müstefadül-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar, Türkiye Türkçesine Aktaran M.Kalkan, Ankara 2008, s.68.

kagan adayı umumiyetle fazla uzun değilse de ortalama bir süreyi işte bu tören sırasında belirtiyordu.

Kaganı koruyan özel muhafız birliğine eski zamanlarda “Börüler” dendiği gibi, Oguz beylerinin de “çakır” denilen özel muhafızlarının olduğundan söz edilmektedir²⁶. Bunlar gece ve gündüz nöbetçileri olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Yine bazı iddialara göre, kagan yeryüzünde güneşin sembolü, katun da ayın temsilcisiydi. Beyler “Hun selamı” diye de adlandırılan” yere diz vurulup, yükünülecek selamlanırken; normal zamanlarda halk başlarını eğip, ellerini göğüslerine koyarak ve şapkalarını çıkararak selamlaşmaktaydılar. Babur’un hatıratından öğrendiğimize göre, muhtemelen küçük beyler, büyüklerin önlerine gelirken ileri dokuz defa, huzurdan ayrılırken de yine geri dokuz kez tazimde bulunuyorlardı²⁷.

Kök Türkçe belgelerde kaganın vazifeleri de dolaylı şekilde anlatılmaktadır. Bunlardan birisi, kagan milletin iskânını ve sosyal teşkilatlanmasını sağlamalıdır. Bumın ve İstemi Kök Türklerin başına geçtikten sonra, milleti yeniden yerleştirip, işleri yoluna koydular. Bilindiği gibi, Bumın Kagan devletin merkezinde, Orkun Vadisinde kalırken, kardeşi İstemi de batıdaki On Okların düzene sokulması ile vazifelendirildiği bu iskân hadisesini; “ilgerü Kadirkan Yışka tegi, kirü Temir Kapıgka tegi kondurmuş”²⁸, cümlesinden öğreniyoruz. Bütün bunlar doğru-dürüst yapılmaz ve aralarındaki sosyal intizam kaybolursa, yabancılara boyun eğmek zorunda kalındığına şöyle değinilmektedir: “Yagı bolıp, itenü yaratunu umaduk yana içikmiş”²⁹. Fakat güzel olan şey çok geçmeden yeni bir lider ortaya çıkarak (mesela İl-teriş örneğinde olduğu gibi), Türkleri

²⁶ S.G.Agacanov, Oğuzlar, Çev. E.Necfe-A. Annaberdiyev, 2. Baskı, İstanbul 2003, s.165.

²⁷ Gömeç, Türk Kültürünün Ana..., s.115-116; S.Gömeç, “Keşik Kelimesi”, Prof.Dr. Mehmet Saray’a Armağan, Türk Dünyasına Bakışlar, İstanbul 2002, s.305-308.

²⁸ Köl Tigin Yazıtı, Doğu tarafı, 2-3. satır; Bilge Kagan Yazıtı, Doğu tarafı, 3-4. satır: “Doğuda Kadirkan Yış’a, batıda Temir Kapı’ya kadar (Türk milletini) yerleştirdim”.

²⁹ Köl Tigin Yazıtı, Doğu tarafı, 10. satır; Bilge Kagan Yazıtı, Doğu tarafı, 9. satır: “Düşman olup, düzeni sağlayamadıklarından yine (Çin’e) boyun eğmiş”.

birleştirip, tekrardan bir sosyal düzenleme yapıyordu ki, bu da; “Tölös, Tarduş bodunıg anta itmiş”³⁰, sözleriyle anlatılıyor. Bilge de amcasının ölümünden sonra karışıklık içerisine düşen ülkesini içtimai bir hareketle rahatlattığının haberini: “Kagan olurıp, yok çıkany bodunıg kop kubratdım”³¹ diye vermektedir. Bunun yanı sıra eski Türkçede iskân veya yerleştirme “kondurmak” fiiliyle anlatılıyordu.

Kitabelerde siyasî bir ad yerine geçen Türk’e dâhil olan bütün kavimlere karşı aynı sorumluluk hissedildiği için, bunların da kargaşa içerisinde bulunmalarına özen gösterilmiş ve siyasi teşkilatlanma yapılırken onlar da göz önünde tutulmuştur ki, Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarında buna dair şu atıflara rastlıyoruz: “Kögmen yir-sub idisiz kalmazun tiyin Az, Kırkız bodunıg itip, yaratıp keltimiz...Kadırkan Yışıg aş a bodunıg ança konturtumuz, ança itdimiz...Kara Türgiş bodun kop içikdi. Ol bodunıg Tabarda konturdımız...Tengri yarlıkaduk üçün özüm olurtukıma dört bulungdaki bodunıg itdim, yaratdım”³².

Bu anlayış uzun asırlar böyle sürmüştür. Mesela Süryaniler, Tanrı'nın kendilerini Rumların zorbalıklarından kurtarmak için Türkleri gönderdiğine inanıyorlardı. Hun, Kök Türk, Uygur, Selçuklu, Çingizli, Temürlüler hep bu mesuliyet geleneğini devam ettirdiler³³. Ele geçirilen yerlere kalabalıklar halinde Türk kabileleri

³⁰ Köl Tigin Yazıtı, Doğu tarafı, 14. satır; Bilge Kagan Yazıtı, Doğu tarafı, 12. satır: “Tölös, Tarduş halkını orada tanzim etmiş”.

³¹ Bakınız, Köl Tigin Yazıtı, Güney tarafı, 10. satır; Bilge Kagan Yazıtı, Kuzey tarafı, 7-8. satır: “Kagan oturup, yoksul-fakir milleti hep toplattım”.

³² Bakınız, Köl Tigin Yazıtı, Doğu tarafı, 20-21, 38-39. satır; Bilge Kagan Yazıtı, Doğu tarafı, 17-18. satır: “Kögmen ülkesi sahipsiz kalmasın diye Az ve Kırgız halkını tanzim edip, düzenledik. Kadırkan Yış'ı aşarak kavimleri böylece yerleştirip, nizama koyduk. Kara Türgiş halkının hepsi boyun eğdi. Onları Tabar'da kondurduk. Tanrı izin verdiğinde ve tahta ben oturduğumda dört taraftaki halkı yeniden teşkilatlandırdım”.

³³ M. Şeker, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*, Ankara 1985, s.112; M.Kaplan, “Orhun Abidelerinde Mekân-İnsan Münasebeti”, *Türklük Araştırmaları*, Sayı 1, İstanbul 1985, s.2; O.Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C. I, İstanbul 1969, s.180.

gönderilerek, buraları kontrol altında tutulmaya çalışıldı³⁴. Fakat yüzyıllar geçtikçe iskân siyasetinde değişiklikler olmaya başladı. Önceleri aşiret bireylerinin birlikte yaşamasına önem verilirken, sonraları bu devlet düzeni için tehlikeli olmuş ve parçalayarak yerleştirme metoduna dönülmüştür. Belki de Osmanlı Devleti'nin uzun süre varlığını koruması buna bağlıdır.

Devletin himayesindeki halk günlük hayatını “kerekü”, “yurt” veya “eb/ev” denilen çadır türü barınaklarda, yine ahşap, kerpiç ya da tuğla benzeri mimari yapılarda geçiriyorlardı ki, bunların içinde de her türlü ihtiyaçlarını karşılayan alet ve edevata sahiptiler³⁵.

Çadır türü veyahut da mimari tipte evleri olan bu insanlar, yine bu korunaklarını mevsim şartlarına göre seçerlerdi. Konar-göçer hayat tarzına bağlı olarak yaylaklarda ve kışlaklarda barınaklara sahiptiler. Yaşlı ve sürüsü az bulunanlar kışlık bölgelerde kalırlardı ki, zamanla buralarda ziraat da gelişip, önemli merkezlere dönüşmüştür. Mesela Hazarlar kışları tamamen şehirlerde geçiriyorlardı.

Türkler şehir, kale, saray manaları karşılığı için umumiyetle kökü balçıktan gelen “balık” kelimesini kullanıyorlardı. Hakanların yaşadığı şehir ve merkezler genellikle “ordu” terimiyle adlanırken, diğerleri sıradan isimler alabiliyordu. Türk kaganları yeni bir ülke ele geçirdikleri zaman, idaresi altındaki Türkleri buralara yerleştirerek, tıpkı daha sonraki yüzyıllarda olduğu gibi (mesela Anadolu'nun Türkleşmesi), kazanılan toprakları iskâna açıyorlardı.

³⁴ Temür Beg, 1370 tarihindeki başarılarından ve Kazan Halil Han'ın kızıyla evlenmesinden sonra bilindiği üzere “Küreken” lakabını almış ve bu sırada da büyük bir toy düzenleyerek kabileleri Oguz an'anesine göre teşkilatlandırmıştı. Bakınız, M.Kafalı, “Timur”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 12/1, 2. Baskı, İstanbul 1979, s. 339.

³⁵ İbn Batuta, İbn Batuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler, Haz. İ. Parmaksızoğlu, Ankara 1981, s.77; E. Esin, “Türkistan Türk Devlet ve Beylikleri”, *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987, s.82; B. Ögel, “Batı Göktürk Devleti”, *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987, s.120; B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. II, 3. Baskı, Ankara 2006, s. 27; A. R. Yalçın, *Cenupta Türkmen Oymakları*, C. II, 2. Baskı, Ankara 1993, s. 439; G. Chaliand, *Göçebe İmparatorluklar*, Çev. E. Sunar, İstanbul 2001, s.30.

Hunlar çağından beri Orta Asya'da Türk yerleşim bölgelerinin izlerine rastlanılması³⁶, hep bu iskân politikaları yüzündendir.

Tarihi kaynaklar ve arkeolojik kalıntılar eski Türk şehirciliğine dair bize çok zengin ipuçları vermektedir. Bunlara; Türklerin Orkun Irmağı kıyısındaki tarihi başkentleri Ordu Balık (Karabalgasun), Selenge Nehri kenarında Uygur hükümdarı Börü Ken'in (Mo-yen Çor/belki Kun/Genişleten/Yayan)³⁷ tahminen 758 yılında Sogdlu ve Çinli ustalara yaptırdığı Bay Balık ile yine Uygurlara ait bugünkü Doğu Türkistan'da Turfan civarındaki surlarla çevrili Koço veyahut da İdi-kut şehriyle, Kaşgarlı Mahmud'un, "Uygurların en büyük şehridir" dediği Beş Balık, Hazarların meşhur kenti Sarig-el (Sarkel), birkaç parçadan meydana gelen İdil, M. önce 30'larda Küçük Kutlug Alp Yabgu'nun Talas Nehri kıyısındaki surlu başkenti, Hunların devamı olduklarını ileri süren Hsia hanedanlığının ilk beyi Tengriken Boncuk'un (He-lien P'o Po) "on binleri birleştiren şehir" diye bilinen merkezi, ayrıca İdil'de bulunan Bulgar ve Saray kentleri ile Bulgar'a 50 km kadar uzaklıkta bir Suvar, 10-12. asırlarda Divanü Lûgat-it-Türk'te geçen Oguz şehirlerinden Sabran (veya Savran), Sıgnak, Otrar (yahut Farab), Sayram, Yangı Balık (Cankent), Semerkant ve Kaşgar örnek olarak verilebilir³⁸.

Kagan kendinden sonra devletin idari kademesinde yer alacak olanları da seçmelidir. İl-teriş Kagan, Ötüken'de hâkimiyetini kurduktan sonra, kardeşi Kapgan'ı şad, To-si-fu'yu da (İl Çor Tigin)

³⁶ Kaşgarlı Mahmud, a.g.e., C. I, s.503; C.E.Arseven, Türk Sanat Tarihi, C. 1-2, İstanbul (tarihsiz), s.25; R.R.Arat, "Balık", Türk Ansiklopedisi, C. 5, Ankara 1952, s.132; A.Zajaczkowski, "Khazarian Culture and its Inheritors", Acta Orientalia, Tom. 22, Budapest 1961, s.299; İbn Fadlan, a.g.e., s.37; Ögel, Türk Kültürünün Gelişme..., s.344-345; B.Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 2. Baskı, Ankara 1984, s.91-364; Esin, a.g.e., s.43-136; L.N.Gumilev, Hunlar, Çev. A.Batur, 3. Baskı, İstanbul 2003, s.262; S.G.Klyaçtormıy-T.İ.Sultanov, Türkün Üçbin Yılı, Çev. A.Batur, İstanbul 2003, s.15, 68; Agacanov, a.g.e., s.132; J.Barbaro, Anadolu'ya ve İran'a Seyahat, Çev. T.Gündüz, İstanbul 2005, s.35; T.Baykara, "Göktürk Yazıtlarının Türk İskan (Yerleşme) Tarihindeki Yeri", III. Sovyet-Türk Kolokyumu, İzmir 1990, s.5; Gömeç, Kök Türk Tarihi, s.160-161.

³⁷ K.Yıldırım, Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük, İstanbul 2010, s.335.

³⁸ Gömeç, Türk Kültürünün Ana..., s.124-129.

yabgu atamıştı. Köl Tigin ve Bilge Kagan kitabelerinde bu hususta; “Tölös, Tarduş bodunıg anta itmiş. Yabgug, şadıg anta bermiş”³⁹, deniyor. Bilge de, amcası Kapgan Kagan tahta çıktığında Tarduş Şad ilan edilmişti ki, yazıtta; “Tengri yarlıkaduk üçün, tört yigirmi yaşımka Tarduş bodun üze şad olurtım”⁴⁰, cümlesiyle karşılaşıyoruz. Kapgan Kagan aynı zamanda küçük oğlunu İni İl Kagan, kardeşi To-si-fu’yu da (İl Çor Tigin) Sol Şad yapmıştı. Köl Bilge Kagan’ın da Uygur birliğini sağlayınca, büyük oğlu Tay Bilge Tutuk’u 747 yılında yabgu seçtiği, Şine Usu Kitabesindeki; “Tay Bilge Tutukıg yabgu atadı”⁴¹, sözlerinden anlaşılmaktadır. Ancak Tay Bilge Tutuk yabgu olduğu halde, Börü Ken (Mo-yen Çor) ondan daha atik davranarak, Tay Bilge’yi ortadan kaldırmış ve kendi oğullarını yabgu ve şad yapmıştı ki, bu da; “eki oğluma yabgu şad at birtim. Tarduş, Tölös bodunka birtim”⁴², cümleleriyle ifade olunuyor. Yazıtlardan da anlaşılacağı üzere yabgular Tarduş, şadlar Tölös adıyla anılmıştır.

Kagan bağlı boy ve kavimlere de yöneticiler göndermelidir. Buna binaen kitabelerde karşımıza çıkan ilginç bir durum da şudur: Bilge kagan tahta oturduğu zaman, güneydeki kavimlerin üzerine “şadapıt beyler”, kuzeydekilere de “tarkanlar” ve “buyruklar” tayin ettiğini, şöyle dile getiriyor: “Tengri teg tengride bolmuş”⁴³ Türk Bilge Kagan bu ödke olurtım. Sabımın tüketi eşidgil. Ulayu ini

³⁹ Köl Tigin Yazıtı, Doğu tarafı, 14. satır; Bilge Kagan Yazıtı, Doğu tarafı, 14-15. satır: “Tölös, Tarduş halkını orada düzenlemiş. Yabguyu ve şadı orada atamış”.

⁴⁰ Köl Tigin Yazıtı, Doğu tarafı, 17. satır; Bilge Kagan Yazıtı, Doğu tarafı, 14-15. satır: “Tanrı izin verdiği için, on dört yaşımka Tarduş halkı üzerine şad olarak oturdum”.

⁴¹ Şine Usu Yazıtı, Kuzey tarafı, 11-12. satır: “Tay Bilge Tutuk’u yabgu tayin etti”.

⁴² Şine Usu Yazıtı, Doğu tarafı, 7. satır; Tez İl Yazıtı, Batı tarafı, 6. satır: “İki oğluma yabgu ve şad unvanı verdim. Tarduş ve Tölös halkının üzerine gönderdim”.

⁴³ Bilge Kagan’ın ve dolayısıyla diğer Türk hükümdarlarının unvanlarını günümüz Türkçesine bire bir aktarmaya kalkarsak yanlışlar yaparız. Bilge’nin kendi yazıtındaki unvanında çok derin bir mana olmalıdır. Bu Türk düşünce ve dini hayatıyla bağlantılı bir durumdur. Belki de bu uzun unvan; “sadece kendine benzeyen Tanrı tarafından gökten indirilmiş” Türk hakanına vurgu yapılmaktadır. Tıpkı İl-teriş Kagan ve İl Bilge Katun örneğinde rastladığımız gibi “halkın içinden göğe çıkarılmak” ya da “gökten indirilmek” sadece sembolik bir kavramdır. Bu, Türk tarihini ve kültürünü bilmeyen bazı araştırmacıların sandığı üzere, Türk idarecisi kendini Tanrı’yla eş görüyor demek değildir.

yigünim, oğlanım, biriki uguşım, bodunım, biriye şadapıt beyler, yırya tarkat, buyruk beyler...Tokuz Oguz beyleri, bodunu bu sabımın edgüti eşid..."⁴⁴. Buna bağlı olarak 752 senesinde, Tokuz Oguz ve Kırkız seferi sonunda, Börü Ken (Mo-yen Çor) tarafından Çiklere de bir "tutuk" atandığını; "Çik bodunka tutuk birtim"⁴⁵, sözünde görmekteyiz.

Kaganın kendi ailesinden başlayarak, etrafındakileri çeşitli görevlere getirmesi ve onları her zaman denetlemesi, Türk devletinin cihânşûmûl ve sosyal devlet anlayışından ileri gelmektedir. Dolayısıyla Türk devletinin gayesi, kendi milletinin olduğu kadar, dünyanın da nizamını sağlamaktır.

İyi bir kagan ülkesinin törelerini, yani kanunlarını da düzenlemeli ve yaymalıdır. Biz, Bumın ve İstemi'nin, kaganlığın başına geçer geçmez, ülkeyi ve töreyi yoluna koyduklarını; "insan oğlunun üzerine atalarım Bumın ve İstemi Kagan oturmuş; oturduktan sonra Türk milletinin ülkesini, töresini idare etmiş, düzenlemiş"⁴⁶, sözlerinden biliyoruz. Bu da bize şunu gösteriyor ki, bir devletin mevcudiyeti için gerekli şartlardan birisi de kanunlara sahip olmasıdır. Her ne kadar Türk milleti yasalarını yazılı şekilde saklamadıysa da⁴⁷, yüzyıllardan beri gelen töre hükümleri herkes tarafından bilinmekte ve kayıtsız-şartsız uyulmaktadır. Töreye aykırı davrananlar en şiddetli biçimde cezalandırılırlardı. Yine bozulan yasayı düzeltmek Türk kaganlarının en belli-başlı

⁴⁴ Köl Tigin Yazıtı, Güney tarafı, 1-2. satır; Bilge Kagan Yazıtı, Kuzey tarafı, 2. satır: "Tengri teg tengride bolmış (Sadece kendine benzeyen Tanrı tarafından gökten indirilmiş?) Türk Bilge Kagan bu zamanda tahta oturdum. Sözümü bitene kadar dinle. Benden sonra gelen, küçük kardeşimden yeğenim, çocuklarım, soyum ve milletim, sağdaki (güney) şadapıt (şad-apa) beyler, soldaki (kuzey) tarkanlar ve buyruk beyler...Tokuz Oguz beyleri, halkı bu sözümü iyi dinle..."

⁴⁵ Şine Usu Yazıtı, Güney tarafı, 2. satır: "Çik halkına tutuk verdim".

⁴⁶ Köl Tigin Yazıtı, Doğu tarafı, 1-2. satır; Bilge Kagan Yazıtı, Doğu tarafı, 2-3. satır: "Kişi oğlınla üze eçüm-apam Bumın Kagan, İstemi Kagan olurmuş; olurıpan Türk boduning ilin törüsün tuta birmiş, iti birmiş".

⁴⁷ Bununla beraber bazı iddialara göre, Kök Türkler çağında yazılı bir töre kitabının Semerkant'ta bir tapınakta saklı olduğu söylenmektedir. Bakınız, E.Esin, "Türkistan Türk Devlet ve Beylikleri", Tarihte Türk Devletleri, C. I, Ankara 1987, s.81.

vazifelerinden birisi idi. Bununla ilgili olarak yazıtlarda; “ülkeyi tutup, töreyi düzenlemiş”⁴⁸, deyimiyile karşılaşmaktayız. Dolayısıyla İl-teriş’in de dağınıklık içerisindeki ülkesini derleyip, topladıktan sonra, bozulan töreleri ıslah ettiğini; “ilsizleşmiş, kagansızlaşmış, cariyeye ve kul olmuş, Türk töresini yitirmiş milleti atalarımın töresi gereğince yeniden vücuda getirmiş, yetiştirmiş”⁴⁹, cümlesinde görmekteyiz.

Bilge Kagan, milletin tabii olduğu kanunları, idaresi altına aldığı milletlere de beyan ediyor ve bu hükümlere onların da uymasını istediğini; “bu zamanda oturup, bunca önemli töreyi dört taraftaki halka yaydım”⁵⁰, sözleriyle belirtiyordu⁵¹. O, aynı zamanda ihtiyaç hasıl oldukça töre hükümlerini de yenilemişti ki, bu konuda kitabelerde; “ülkeyi, töreyi çok iyi kazandım”⁵², diyor.

Bundan başka Türk tarihinin çeşitli dönemlerinde mesela Bulgar beyi Kurum Han, Fatih, Babur, Kanuni Sultan Süleyman, keza 18. asra ait haberler veren kaynaklardan öğrendiğimize göre; Kazak beylerinden Tavka (veya Tevke) Han tarafından düzdürülen ve adına “Ceti Cargı” (Yedi Yasa) denilen bir kanunlar toplamasının da olduğunu bilmekteyiz⁵³. Buradan çıkan netice ise, geleneğin bozulmadan, sürdüğüdür. Zaten Yusuf Has Hacib de, kim iyi yasalar

⁴⁸ Köl Tigin Yazıtı, Doğu tarafı, 3-4. satır; Bilge Kagan Yazıtı, Doğu tarafı, 4-5. satır: “İlig tutup, törüg itmiş”.

⁴⁹ Köl Tigin Yazıtı, Doğu tarafı, 13-14. satır; Bilge Kagan Yazıtı, Doğu tarafı, 4-5. satır: “İlsiremiş, kagansıramış bodunıg, küngedmiş, kuladmış bodunıg Türk törüsün içgınnmiş bodunıg eçüm-apam törüsünce yaratmış, boşgurmuş”.

⁵⁰ Bilge Kagan Yazıtı, Doğu tarafı, 2. satır: “Bu ödke olurıp bunca ağır törüg tört bulungdaki (bodun yayındım)”.

⁵¹ Bu gelenek Türklerden Mogollara da geçmiştir. Meşhur 1206 kurultayında Çingiz Kagan; “hanın birinci vazifesinin iyi kanunlar yapmak olduğunu söylemiş, kendisine gösterdikleri sevgi ve saygıdan dolayı halkına teşekkür etmiş ve eski kurallara bazı yenilikler eklemek istediğini” belirtmiştir (Bakınız, P.O.Morgan, “The Great Yasa of Chingiz Khan and Mongol Law in the İlkhānate”, Bulletin of the Schools of Oriental and African Studies, XLIX/1, London 1986, s.163).

⁵² Bilge Kagan Yazıtı, Doğu tarafı, 36. satır: “elıg, törüg yegedi, kazgantım”.

⁵³ W.Eberhard, Çin’in Şimal Komşuları, Çev. N.Uluğtuğ, Ankara 1942, s.69; İ.Kafesoğlu, Bulgarların Kökeni, Ankara 1985, s.47; Klyastorniy-Sultanov, a.g.e., s.319; Mirza Haydar Duğlat, Tarih-i Reşidî, Çev. O.Karatay, İstanbul 2006, s.344.

yapıp bırakırsa, adının sonsuza kadar yaşayacağını söylemektedir⁵⁴. Bu durum bir yana bütün kanunlar milletin yararına olmalıdır.

Türkler açısından savaş esnasında bey ile hizmetçinin hiçbir farkı yoktu. Herkes milletin ve devletin bekası için çalışmak mecburiyetindeydi. Çingiz kanunlarına da baktığımızda, başlangıçtaki durumun Türklerdeki gibi olduğu anlaşılır. Yani han oğlu ile sıradan bir çoban yasalar önünde eşitti. Fakat bir süre sonra bu usulün değiştiğini görüyoruz. Çingiz'in neslinden gelenlerle, onun fetihleri zamanında yardımcı olanlara çeşitli payeler verilmiş ve bunlar yasalar önünde dokuz suça kadar muaf tutularak⁵⁵, ömür boyu birtakım imtiyazlardan faydalanmışlardır⁵⁶. Halbuki Türk devlet teşkilatında Tanrı'dan (Kök) aşağıya doğru inen, karizmatik bir yapının varlığı söz konusudur ve töre karşısında "herkesin boynunu kıldan incedir".

Kanun manasına gelen "törüg", yani töreye sıkıca bağlılık ve kurulu düzenin bozulmamasına gayret edilmesi, eski Türk düşüncesinde dikkat çeken bir husustur. Emir Temür, "saltanat müessesesi töre ve tüzüğe sıkıca bağlıdır. İlk önce töreye ve tüzüğe kendim uydum" der. Devlet kurabilmek için düzen ve yasa şarttır. Eski Türk yazıtlarında, Türk töresinin halka ve gelecek nesillere anlatıldığını görürüz. Çin kaynakları da Türk töresi hakkında uzun uzadıya bilgiler verir⁵⁷. Kanunlardan mahrum bir devletin yaşayabilmesi zaten düşünülemez.

⁵⁴ Yusuf Has hacib, a.g.e., s.163.

⁵⁵ Mesela bu beylerin ayrıcalıkları konusunda Tarih-i Reşidî'de şöyle deniyor: Davul ve tuga sahip olmaları, iki hizmetçilerinin de tug taşıyabilmeleri, han meclislerinde kemer takmaları, sürek avlarında önemli mevkilerinin bulunması, fermanlarda Mogol ulusunun komutanı yazması, kurultaylarda hana daha yakın oturmaları ve ona danışmadan koşun emirlerini değiştirmeleri gibi. Bunun için bakınız, Mirza Haydar Duğlat, a.g.e., s.217-218.

⁵⁶ Moğolların Gizli Tarihi, 2. Baskı, Ter. A.Temir, Ankara 1986, s.135; Ata Melik Alaaddin Cüveynî, Tarih-î Cihan Güşa, C. I, Çev. M.Öztürk, Ankara 1988, s.100; S.Gömeç, "Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları", Türklük Çalışmaları, 1/2, Erzincan 2006, s.8.

⁵⁷ S.M.Arsal, "Eski Türklerde Soy-Oymak Teşkilatının İstinat Ettiği Esaslar", IV. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, Ankara 1952, s.120; Ögel, Türk Kültürünün Gelişme...

Kaganın bir başka görevi de ülkeyi iktisaden refaha ulaştırmaktır. Milletin karnını doyurmak, üzerini giydirmek, halkı zengin yapmak kaganın vazifesidir. Bu itibarla devleti temsil eden kagan aynı zamanda milletin babasıdır. Savaş ganimetlerinin dağıtılmasında da kagan öncelikli olarak askerlerini düşünürdü. Eğer artan olursa kendisine ayırırdı. Hatta zaman zaman devletin bizatihi görünen yüzü olan Türk hükümdarı şölenler tertipleyerek, açın ve fakirin memnuniyetini kazanmak zorundaydı. Eski Türklerden bahseden yabancı kaynaklarda, ülkelerinde yoksulların bulunmadığı, yiyeceği olmayanların doyurulduğuna dair atıflar vardır. Bunlar gerçekleştirilemezse ülkede istikrar olmuyordu. Bu günümüz modern devletleri ve toplumları için de geçerlidir. Ünlü Kagan Kagan'ın gayelerinin başında nüfusu çoğaltmak ve milleti zengin etmek gelmiştir. Kitabelerdeki; “çıgany bay kıltı, azıg öküş kıltı”, cümlesi bunu çok güzel açıklar. Bilge Kagan tahta oturunca aç ve fakir bir şekilde etrafa dağılmış olan milleti bir araya getirerek, zenginleştirdiğini; “yalıng bodunıg tonlıg kıltım. Çıgany bodunıg bay kıltım”⁵⁸, diye belirtiyordu.

Beşinci asırda Bengü Kagan da (veya Böngü/Chü-ch'ü Menghsün/Sonsuz/Büyük/Örten/Saygı gören)⁵⁹, topraklarında huzuru ve refahı sağladığından, halk kendisine büyük bir sevgiyle bağlanmıştı. Onlardan yüzlerce yıl sonra Yusuf Has Hacib, beylerin şöhretini iki şey büyütür diyor: Kapısında tuğu ve baş köşesinde sofrası. O yine beye; malını, eşyasını bölüştürmesini ve halkına yedirmesini öğütler⁶⁰. Mesela Dede Korkut Hikâyelerinden birisi

s.113; Ögel, *Türklerde Devlet...*, s.130-131; A.Donuk, “İslamiyet'ten Önce Türklerde Devlet Adamı”, *Türk Kültürü*, 24/275, Ankara 1986, s.146; Sahibkiran Emir Timur, *Timur'un Günlüğü*, Haz. K.Şakirov-A.Arslan, 3. Baskı, İstanbul 2010, s.72.

⁵⁸ Bilge Kagan Yazıtı, Kuzey tarafı, 8. satır; Köl Tigin Yazıtı, Güney tarafı, 10. satır: “Çıplak halkı giydirdim. Fakir milleti zengin yaptım”.

⁵⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. III, Çev. B.Atalay, 2. Baskı, Ankara 1988, s.354; K.Yıldırım, *Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2010, s.197.

⁶⁰ Yusuf Has Hacib, a.g.e., s.154; *Nizamü'l-Mülk, Siyaset-nâme*, Haz. M.A.Köymen, Ankara 1982, s.163-166; R.Genç, “Eski Türk Ziyafetleri ve Diş Kirası Adeti”, II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, IV. Cilt, Gelenek, Görenek ve

olan Dirse Han-oglu Bogaç'ın Destanı'nda, Tanrı'nın kendisine bir oğul vermesi için Dirse Han'ın karısı, eşine şöyle bir nasihatta bulunuyor: "Yerinden kalk, ala çadırını kurdur! Attan aygır, deveden bugra, koyundan koç kes. İç ve Dış Oguz'un beylerini çağır. Aç görürsen doyur, çıplak görürsen giydir. Borçluyu borcundan kurtar. Tepe gibi et yığ, göl gibi kıymız sağdır. Ulu bir toy yap, dilekte bulun. Ola ki bir mübarek kulun duasıyla Tanrı bize topaç gibi bir oğlan verir", der. Yine 8. asrın başlarında, Hindistan'ın kuzeyi, yani bugünkü Pakistan dolaylarını idare eden Kök Türk beylerinin yılda iki kere böyle toylar düzenlediği ve mallarını dağıttığına dair kayıtlar mevcut olduğu gibi, Çinli seyyahların raporlarında Türk ülkelerinde fakir insanlara rastlanmadığı vurgulanır⁶¹. Elbette ki halkının karnını daha iyi doyurabilen, maharetli ve kahraman idareciler itibarlıydı. Tebasına servet ve ün bağışlayabilirse, o zaman başka boyların da gelip kendilerine katılmaları vakidir.

Başlangıçta Türk devletinin iktisaden ayakta durması akınlar sayesinde oluyordu; fakat yağma ve akın ile bir devletin yaşayamayacağını bilen Türk idareciler devlet ekonomisini ve hayatını idame ettirecek yeni yollar aramışlardır. Malûmdur ki, Türk ekonomisinin temeli hayvancılığa dayanmakla beraber, tarım ve ticarete de büyük önem verilmiştir. Daha Hunlar çağında, Türklerin Çin sınırlarında ticaret yaptıkları, Kapgan Kagan'ın Çin'den ziraat araç ve gereçlerini aldığı malûmdur. Bilge Kagan, Türk halkının herşeyin en iyisine sahip olduğunu kitabesinde şöyle söylemektedir: "Sarığ altunun, ürüng kümüşin, kırgaglıg kutayın, kinlig işgitisin, özlük atın, adgırın, kara kişin, kök teyengin Türküme

İnançlar, Ankara 1982, s.177; G.Z.Tang, Çince Kaynaklara Göre Kuzey Liang Hun Devleti'nin Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Tarihi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999, s.77.

⁶¹ Bakınız, O.Ş.Gökyay, Dede Korkut Masalları, İstanbul 1943, s.10; F.Sümer, Eski Türklerde Şehircilik, İstanbul 1984, s.42; E.Esin, "Butân-ı Halaç (M. VII.-X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri)", Türkiyat Mecmuası, C. 17, İstanbul 1972, s.54; Ö.İzgi, "Kao-Ch'ang (Turfan) Uygurları", Tarihte Türk Devletleri, C. I, Ankara 1987, s.239.

bodunıma kazganu birtim"⁶². Öyle ki, aynı Bilge Kagan Basmıllar kervan göndermediler diye de, onların üzerine bir sefer düzenlediğini; "yirmi yaşına Basmıl ıduk-kut oğuşım bodun erti. Arkış ıdmaz tiyin süledim...içgertim"⁶³, sözleriyle anlatmaktadır. 703 yılındaki bu sefer Basmılların tabi edilmesi hareketi olmakla beraber, bir başka sebebi de ülkenin ekonomisinin zarara uğramaması içindi. Buna benzer bir hadiseye de Bulgarlarla, Bizans imparatorluğu arasında rastlamaktayız. 716 senesinde Bizans ile Bulgar Türkleri bir ticaret anlaşması imzalarlar. Bundan yaklaşık yüz yıl kadar sonra, meşhur Bulgar hanı Kurum da (803-814), Bizans'ın bu ticaret anlaşmasını yenilememesi üzerine savaş açmıştı. Mesela Müslüman tüccarlar 8. asırda ta Yenisey Kırgız bölgesine kadar mallar getiriyorlardı⁶⁴. Dolayısıyla büyük devlet ve büyük devlet adamı olmanın kurallarından birisi vatandaşını en iyi şekilde yaşatmaktır.

İyi bir kagan milletin adı da yükseltmelidir. Eğer ortada bir devlet var ise doğudan-batıya, kuzeyden-güneye dört yandaki herkes onun varlığından haberdar olmalıdır. Bilge Kagan kardeşi Köl Tigin ile birlikte, milletin ve ülkesinin adını duyurmak için gece-gündüz çalıştıklarını kitabesinde; "kangımız, eçümüz kazanmış bodun atı-küsi yok bolmazun tiyin, Türk bodun üçün, tün udımadım, күntüz olurmadım. İnim Köl Tigin birle, iki şad birle ölü-yitü kazgantım"⁶⁵, diyor.

⁶² Bilge Kagan Yazıtı, Kuzey tarafı, 11-12. satır: "Altının sarısını, gümüşün beyazını, ipeğin kenarlısını, desenli kumaşını, hususi atını, aygırını, kara samurunu, gök sincabını benim Türk milletime kazandım".

⁶³ Bilge Kagan Yazıtı, Doğu tarafı, 25. satır: "Yirmi yaşımdayken kutlu soyumdan Basmıllar kervan göndermiyor diye ordu yolladım, onları tabi ettim".

⁶⁴ J.Deer, "İstep Kültürü", Çev. Ş.Başstav, DTCF. Dergisi, 12/1-2, Ankara 1954, s.163; G.Feher, "Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü", II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, İstanbul 1943, s.293; V.V.Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Dersleri, Haz. H.Dağ, Ankara 2004, s.43.

⁶⁵ Köl Tigin Yazıtı, Doğu tarafı, 27. satır; Bilge Kagan Yazıtı, Doğu tarafı, 22. satır: "Babamızın, amcamızın kazandığı milletin adı, ünü yok olmasın diye, Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Küçük kardeşim Köl Tigin ve iki şad ile öle-yite kazandım".

Bununla beraber Türk kaganları gerçekleştirdikleri işleri ve gelecekte karşılaşılabilecek durumları daha sonraki nesillere bildirmeyi bir vazife olarak görüyorlardı. Dolayısı ile büyük bir devletin baştaki yöneticisi ve hükümeti tarafından, vatandaşlarına yapılan işlerin anlatılması gerekir. Bunların gelecek nesillerce de öğrenilmesi sağlanmalıdır. Bu sebeple büyük Türk kaganlarının hepsinin bir yazıtı mevcuttur. Gerçi, bunların çoğu daha gün ışığına çıkmayı bekliyorlar, fakat elde bulunanlar da Türk ve dünya tarihi için çok büyük öneme sahiptir. Mesela Bumın ve İstemi'nin muhtemel dedelerinden olan Bengü (veya Böngü) Kagan'ın 5. asrın ilk yarısında kendi başarılarını anlattığı bir kitabeyi diktirdiğinden Çin kaynakları söz etmektedir⁶⁶. Büyük devlet adamı Bilge Kagan, kardeşi Köl Tigin için Çin'den getirttiği sanaatkârlar ve Yollig Tigin'in çabalarıyla hazırlattığı yazıtta babası ve amcası zamanındaki olayları anlattığı gibi, bu anıt mezarlığın nasıl yapıldığını da şu şekilde haber veriyordu: "Tabgaç kaganta bedizçi kelürtim, bedizetdim. Mening sabımın sımadı. Tabgaç kaganıng içreki bedizçig itdı. Angar adınçig bark yaratırtıdım. İçin taşın adınçig bediz urturtdım, taş tokıtdım. Köngüldeki sabımın...On Ok oğlinga, tatinga tegi bunu körü biling. Bengü taş tokıtdım...erig yirte irser ança erig yirte bengü taş tokıtdım, bitidim. Anı körüp ança biling"⁶⁷. Bilge'den sonra, oğlu da babasının yazıtını diktirerek, bir yerde milletine ve gelecek nesillere atasının ağzından hesap vermekle beraber, öğütlerde de bulunmuştur. Zaten yazıtların en önemli tarafı da burasıdır.

Kök Türklerden sonra iktidar mevkiine geçen, Uygur kaganları da aynı şekilde davranmışlardı. Mesela Börü Ken de (Mo-yen Çor)

⁶⁶ Tang, a.g.t., s.60.

⁶⁷ Köl Tigin Yazıtı, Güney tarafı, 11-13. satır; Bilge Kagan Yazıtı, Kuzey tarafı, 14. satır: "Çin imparatorundan nakışçı getirttim, süslettirdim. Benim sözümü kırmadı. Çin imparatoru saray nakışçısını gönderdi. Bunlara ayrı bir bark yaptırdım. İçine, dışına değişik süsler işlettim, taş yontturdum. Gönüldeki sözümü yazdırdım. On Ok oğulları ve yabancılara kadar herkes bunu görüp, bilsin! Ebedi taş kazıttım... Böylece çorak yerde ebedi taşı yontturdım, yazdırdım. Bin yıllık, onbin günlük kitabemi ve işaretimi orada yassı taşa vurdurdum".

kendi adına iki kitabe yazdırdığını bizzat onun, bu bengü taşlardaki; “Iduk Baş kidinte Yabaş, Tokuş beltirinte anta yayladım. Örgin anta yaratıtdım. Çıt anta tokıtdım. Bin yıllık, tümen künlik bitigimin, belgümin anta yassı taşka yaratıtdım”⁶⁸, cümlelerinden anlıyoruz. Börü Ken’in (Mo-yen Çor) oğlu Böğü de, idarede bulunduğu devirde yazıtlar diktirmiştir. Bunlardan Tez II, Kök Türkçe olduğu gibi, Sevrey Yazıtı da Sogdçadır. Hem Kök Türkçe, hem Çince, hem de Sogdça yazılan Karabalgasun Kitabesi de, Uygur tarihini ihtiva eder ve Küçlüg Bilge Kagan (821-824) zamanında yazılmıştır. Burada da kaganların faziletleriyle beraber, pek çok tarihi ve sosyal mesele üzerinde durulmaktadır.

Bunun yanısıra, çeşitli boy beyleri ve komutanlar da adlarına kitabeler yazdırarak, kendilerinden sonra geleceklere miras bırakmışlardır. Asya’dan Orta ve Kuzey Avrupa’ya kadar uzanan bu geniş coğrafyanın her yanında ki, burada Bulgarlar ön plana çıkarlar, Türklerden kalan yazılı abidelere rastlanılmaktadır.

Kaganlık kurumu ve kaganın vazifeleri daha sonraki yüzyıllarda, özellikle Kutadgu Bilig’de çok iyi bir şekilde anlatılıyor. Nasıl kaganın millete karşı vazifeleri var ise, milletin de devlete ve kaganına karşı görevleri söz konusudur. Kutadgu Bilig’de Yusuf Has Hacib, “halkın bey üstünde hakkı varken, beyin de millet üstünde hakkı mevcuttur” diyor. Babur-nâme’de de, “hükümdar halkından itaat beklerken, halkını korumaya da özen gösteren bir tutum içerisinde”⁶⁹, deniyor. Herkes üzerine düşen vazifeyi yerine getirmek zorundadır. Devletin var olması ve devam edebilmesi buna bağlıdır.

Burada bir hususa daha değinmek istiyoruz. Türk hükümdarları umumiyetle sadelikten hoşlanırlardı. Başta Ata İllig (Attila)

⁶⁸ Şine Usu Yazıtı, Doğu tarafı, 9-10. satır; Terhin Yazıtı, Batı tarafı, 2. satır: “Iduk Baş’ın batısında Yabaş ve Tokuş’un kavşağında, orada yazı geçirdim. Otağımı burada yaptırdım ve işaretimi orada yassı taşa kazıttım”.

⁶⁹ Yusuf Has Hacib, a.g.e., s.6; Feher, a.g.m., s.311; M.Alpargu, Diğer Kaynaklarla Karşılaştırma Yolu İle Baburnâme’nin Türk Devlet Teşkilatı Bakımından Değerlendirilmesi, Doktora Tezi, Ankara 1984, s.90.

hakkında anlatılanlar olmak üzere, kaynaklar bize bir yöneticinin nasıl davranması gerektiği konusunda önemli ip uçları veriyor. Onlar gösteriştten uzak, işlemeli, altın, gümüş ve diğer mücevheratlarla süslü giysileri tercih etmeyen kişilerdi. Çoğu zaman vesikalar, onları sıradan beyler ve halktan insanlarla aynı şeyleri giyen şahıslar olarak vurgular⁷⁰. Otaglarında veya saraylarında çağın en muteber eşyaları bulunmasına rağmen, her vakit alelade nesnelere kullanıyorlardı. Mesela Attila'dan söz açan Latin-Bizans kronikleri, yanına gelen misafirlere altın ve gümüş tabaklarla ikram yapıldığı halde, kendisinin tahta çanak ve kadehlerle yiyip-içtiğini bildirirler⁷¹.

Bir başka özellikleri de onların resmi törenlerde veya toplum içinde ölçsüz ve seviyesiz hareketlerden kaçınmalarıdır. Vakur, gereğinden fazla gülmeyen, belki de yeri geldiğinde sadece bir tebessüm ile yetinen kişilerdi. Onlar yanındakilerin de lüzumsuzca sıyrılmalarından hoşlanmazlardı. Adamları gözlerinin ve kaşlarının hareketinden ne demek istediklerini anlarlar ve buna göre davranırlardı. Gerçi Türk tarihinde eğlenmeyi, şatafatı, gösterişi seven yöneticiler de çıkmıştır, ama bunlar genel toplum içinde pek fazla bir yer işgal etmezler.

Yukarıda anlatılanları, hükümdarın karizmatik ve doğuştan gelen özellikleri ile vazifeleri noktasında özetler isek: Kagan kut, yarlık, ülğ ve küç gibi Tanrısal mefhumlar ile bilgelik, alplık ve erdemlilik benzeri yaradılıştan kaynaklanan vasıflara sahip olmak yanında; milletin iskânını ve sosyal teşkilatlanmasını sağlamalıdır. Kendinden sonra devletin idari kademesinde yer alacakları seçmelidir. Hakan bağı boy ve kavimlere yöneticiler göndermelidir.

⁷⁰ Kendisinin Börü Tonga (veya Tokta/Mo-tun/Oguz) Yabgu soyundan geldiğini vurgulayan Çingiz Han da, ünlü Taoist rahip Ch'ang Ch'un'a yazdığı mektupta; aşırı tutkulara sahip olmadığını, gösteriştten nefret ettiğini, ölçülü yaşadığını, elbiselerinin ve yiyeceklerinin sade olduğunu, halkını çocukları gibi gördüğünü, savaşlarda daima en önde yer aldığını söyler. Bakınız, Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri, Yay. Haz. K.Yıldırım, İstanbul 2013, s.216-217.

⁷¹ H.N.Orkun, "Attila ve Sarayı", Resimli Tarih Mecmuası, 1/11, İstanbul 1951, s.432.

İyi bir hükümdar kanunları düzenlemeli ve bunları her tarafa yaymalıdır. O, ülkeyi iktisaden de refaha ulaştırmak zorundadır. Muteber bir kagan milletinin adını her taraf duyurmalıdır. Hakanlar yaptıkları işleri ve gelecekte karşılaşılabilecek tehlikeleri sonraki nesillere bildirmeyi bir görev olarak görmelidir. Kimseye ayrıcalık yapmadan adaletle hükmetmelidir. Resmi törenlerde veya toplum içinde ölçsüz ve seviyesiz hareketlerden kaçınılmalıdır.

Türk devletinde kagandan sonra ikinci sırayı “katun”⁷² (𐰇𐰺𐰠𐰸) almaktadır. Günümüz Türkçesinde ise bu adı “kadın” şeklinde görmekteyiz. Katunlar, kaganlar gibi töre ile katunluk makamına oturuyorlar⁷³ ve kaganla beraber idarede bulunuyorlardı ki, Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarında geçen; “Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin kangım İl-teriş Kaganı, ögüm İl Bilge Katunıg töpüsinte tutup yügerü kötürmiş erinç”⁷⁴, cümlesi bunu çok güzel açıklamaktadır⁷⁵. Yine Altıncı yüzyılın ilk yarılarında Budist metinleri Çin’e getirmek için Hindistan taraflarına gönderilen rahiplerden birisi olan ve 519’larda Ak Hun topraklarına uğrayan Sun Yün’ün notlarına baktığımızda; Ak Hun kaganı ile katunun birlikte yabancı elçileri kabul ettiğini görmekteyiz. Meşhur seyyah İbn Batuta da, Öz Bek Han’ın hatunlarının en büyüğünden bahsederken şöyle diyor: “Sultanın en beğendiği ve eşlerinin başı

⁷² Katun unvanının bazı araştırmacılar tarafından Tu-yü-hun, Sogd ve Mogollara dayandırıldığı (J.R.Hamilton, Les Ouighours. A L’epoque des Cinq Dynasties, Paris 1955, s.96; Clauson, a.g.e., s.602; A.Donuk, Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler, İstanbul 1988, s.30; Boodberg, a.g.m., s.170) bir yana, Hunlar çağından beri bilinen bu unvanın Türkçeleştiği ve Türkleştiği kabul edilmiştir (Kafesoğlu, a.g.e., s.257).

⁷³ C.Mackerras, The Uighur Empire, Canberra 1972, s.120; E.Esin, The Culture of the Turks: The Initial Inner Asia Phase, Ankara 1986, s.9; F.Laszlo, “Kagan ve Ailesi”, Türk Hukuk Tarihi Dergisi, C. 1, Ankara 1944, s.47; G.Çandarlıoğlu, “Türk Toplumunda Kadın”, Hayat Tarih Mecmuası, 1/4, İstanbul 1966, s.22; W.S.Tsai, Li Tê-Yü’nün Mektupları (840-900), Doktora Tezi, Taipei, 1967, s.8-9.

⁷⁴ Köl Tigin Yazıtı, Doğu tarafı, 10-11. satır; Bilge Kagan Yazıtı, Doğu tarafı, 10. satır: “Türk milleti yitmeyip, millet olsun diye atam İl-teriş Kagan ve anam İl Bilge Katun’u (Tanrı) halk içerisinde çekip yükseltmiştir”.

⁷⁵ Kitabede geçen “yügerü kötürmek” tabiri acaba mekânlar arası bir seyahat olabilir mi?

olan kadın saraya gelince, han onu kapıda karşıladı. Elinden tutarak içeri getirdi ve tahtına oturttu. Ondan sonra da kendisi makamına geçti”⁷⁶. Bu durum, kadının devlet hiyerarşisinde ve sosyal hayattaki mevkiini gösteren en çarpıcı delillerdendir⁷⁷.

Tarihte Türk kaganlarının bir-iki kez evlendiklerini, hanede aynı erkekle nikâhlanan kadınların birbirlerine kuma dediklerini, fakat bunlardan sadece birisinin baş hatun olduğunu biliyoruz. Bu da umumiyetle ilk hanımlardı. Diğerleri ondan daha düşük mevkilerdeydi. Mesela Hazar beylerinin, hâkimiyetini kabul eden yirmibeş halktan birer tane hatunu haremde bulundurmaları vakidir. Tabiki bu siyasi üstünlükle de alâkalıdır. Bununla birlikte eski Türk Devletinde yalnız Türk soyundan gelen hatunların çocukları veliaht olabiliyordu. Kagan öldüğü zaman, yerine geçecek olan çocuğu küçük ise, o vakit katunun devleti oğlu adına yönettiğini de görüyoruz. Bu örneklerle Kök Türkler, Selçuklular ve Osmanlılar gibi büyük Türk devletlerinde rastlanmaktadır.

Savaşlarda da katunların, kaganların yanında yer aldıkları bilinen bir gerçektir. Harp esnasında yemeklerini bile erkeklerle beraber yiyen sıradan kadınlara dahi kimsenin rahatsızlık vermediğini kaynaklar söylüyor. Eski Türkler kendi aralarında veya başka milletlerle yaptıkları mücadelelerde ele geçirdikleri kadınlara da dokunmazlardı⁷⁸. Bu hususun da işaret edilmesi gerekir.

⁷⁶ İbn Batuta, a.g.e., s.79; K.Yıldırım, “Sun Yün’ün Türkistan’da Seyahati”, Tarih İncelemeleri Dergisi, 30/1, İzmir 2015, s.282-290.

⁷⁷ Eski Türklerde kadın ve erkek arasındaki sadakat ve sevgiye güzel örneklerden birisi de şudur: Emir Temür’ün önünden kaçan Kara Koyunlu Kara Yusuf ile Celayirli Ahmed, Mısır sultanının fermanıyla Şam’da tutuklanıp, hapse atılırlar. Şam hâkimi o sırada Kara Yusuf’un hanımının yanında değerli bir taş bulundurduğunu öğrenince, hatunu makamına çağırır. Fakat kadın emirin konağına gitmeden önce yakınlarına; kendisini öldürürlerse, saçlarının arasında sakladığı taşı Kara Yusuf’a vermelerini söyler. Bu hadiseden Kara Yusuf’un da haberi olur ve hanımına yolladığı araçlar vasıtasıyla; “bir taş için hayatını tehlikeye atmasın, sonradan daha değerlilerine sahip olur, kim istiyorsa versin” der. Bakınız, Turan, a.g.e., s.129.

⁷⁸ H.H.Howorth, “On the Westerly Drifting of Nomades, from the Fifth to the Nineteenth Century, Part IV. Circassians and White Khazars”, The Journal of the Ethnological Society of London, 2/2, London 1870, s.191; J.De Joinville, Bir Haçlının Hatıraları, Çev. C.Kanat, Ankara 2002, s.183.

Kadınlar devlet içinde entrikalara bulaşırlarsa veyahut iktidar hırsı ile devlete zarar vermeye başladıkları takdirde, münasip bir yolla ortadan kaldırırlardı.

Kadınların zaman zaman ordulara bile komuta ettikleri bir yana, mesela büyük Hun Devletinin parçalarından birisi olan Chao Hanlığının beyi Ulug Tonga'nın (veya Bars/Shih-hu) kadınlardan özel seçilmiş bir güç meydana getirdiğini, bunlara önce yaya, sonra at üzerinde ok atmayı ve kılıç kullanmayı öğrettiğini bildiğimiz gibi, 626 senesinde Avarların İstanbul'u kuşatmaları örneğinde görüldüğü üzere, Türk kuvvetlerinin içerisinde birçok da kadın asker bulunabiliyordu. Yine Sabar hükümdarı Balak'dan sonra görevini devr-alan eşi Bug-arık Hatun savaşçılığı, idareciliği ve güzelliğiyle meşhur bir Türk kadınıdır. O, 100.000 kişilik Sabar askeri kuvvetine de komutanlık yapıyordu. Bizans imparatoru I. Justinianus (527-565) değerli hediyeler karşılığında İran aleyhine 528'de Bug-arık ile anlaşmayı seçmişti. Kafkasya'daki Tölös-Ogur boylarından birisinin başında, 576'larda Ak Katun adında bir kişinin olduğu söyleniyor⁷⁹. Yine, Uygur birliğinin temellerini atan İl-teber P'u-sa'nın (Busar/belki Pusat) annesi son derece otoriter ve törelere sadık bir kadındı. 743 senesinde Börü Ken (Mo-yen Çor), Ozmış Tigin ile yapmış olduğu savaşta, katununu da esir almıştı ve bu hususta Şine Usu ile Terhin Yazıtında şöyle deniyordu: "Ozmış Tigin kan bolmuş. Koyn yilka yorıdım. İkinti süngüş engilki ay altı yangıka tokıdım...tutdım. Katunun altım. Türük bodun anta ingaru yok boltı"⁸⁰.

Katunların devlet meclislerine katıldıklarını ve oy sahibi olduklarını da görüyoruz. 725'te, Çin'den gelen elçiyi karşılayan heyet arasında Bilge Kagan'ın karısı Po-fu (Bodug/Güzel/Kınalı)

⁷⁹ A.Bailly, Bizans Tarihi, Çev. H.Şaman, C. I, İstanbul (tarihsiz), s.128; S.Y.Gömeç, Türk-Hun Tarihi, Ankara 2012, s.264.

⁸⁰ Şine Usu Yazıtı, Kuzey tarafı, 9-10. satır; Terhin Yazıtı, Doğu tarafı, 9. satır; Güney tarafı, 1. satır: "Ozmış Tigin'in han olduğunu duydum. Koyun yılında üzerine yürüdüm. İkinci savaşı ilk ayın on altıncı gününde yaparak, onu ele geçirdim. Katununu da orada tutsak ettim. Börülü Türkleri o andan itibaren yok oldu".

Katun da yer aldığı gibi, 730-731'lerde Hazar beyi öldüğünde, ülkenin yönetimini anası Bars Bike üstlenmişti. Araştırmacılar, fermanların muhakkak surette “hakan ile hatun buyurur ki...” diye başlaması gerektiğini, sadece “hakan buyurur ki...” diyen fermanların hükümlerinin bazan yerine getirilmediğini vurgular. Harezmsah Tekiş'in (veya Tokuş) hanımı Terken Hatun hakkında anlatılanlar buna çok güzel bir örnektir. Ayrıca Selçuklular çağında, Bizans imparatoru Manuel Konya'yı muhasara ettiğinde (1146), kaynaklar şehrin savunmasını Sultan Mesud'un kızlarından birinin yaptığına dikkat çekiyorlar. Ünlü Zahirreddin Muhammed Babur; “fikir ve tedbir hususunda büyükannem İsen Devlet Begim gibi bir kadın az bulunurdu. Fevkalâde akıllı idi. İşlerin çoğu ona danışılarak yapılırdı”, der⁸¹.

Onların da orduları, sarayları, gelirlerini kendilerinin topladığı emlakları vardı⁸². Yani Türk kadınları siyasi ve askeri işlerle de meşgul oluyorlardı. Hatta yakın zamanlara kadar, mesela 19. asrın sonlarında Anadolu Türkmenleri üzerine yapılan araştırmalarda, özel günlerde, bey ile hanımının aşiretin toplantılarına birlikte katıldıkları, bazı yarışları hatunun yönettiği, kabilenin kadınları ve kızlarının ona bağlı oldukları söylenir. Hâlbuki bu çağdan önce ve sonra da Türklerin komşuları kimi ülkelerde kadın sadece bir süs eşyası ve erkeğin kölesi durumundaydı.

Bununla beraber Türk kadını her sahada erkeğiyle omuz omuza uğraş veriyordu. Ama başlıca görevi çocuklarını yetiştirme, çadır işçiliği, hayvanlara bakma, yiyecek ve içeceklerin hazırlanmasıydı. Zaman zaman Türk toplumunda kadının mevkiinin ne kadar yüksek

⁸¹ E.Chavannes, Documents sur les Tou-Kiue [Turcs] Occidentaux, Petersburg 1903, s.240; S.Gömeç, Uygur Türkleri Tarihi, 4. Baskı, Ankara 2011, s.50-51; Gumilev, Hunlar, s.405; M.I.Artamonov, Hazar Tarihi, Çev. A.Batur, İstanbul 2004, s.254, 280; Hasan-ı Rumlu, Ahsenü't-Tevarih, Çev. M.Öztürk, Ankara 2006, s.52-53; Marco Polo, Marko Polo Seyahatnamesi, C. I, Çev. F.Dokuman, İstanbul (tarihsiz), s.70; Y.Z.Yörükân, Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri. Şamanizm, Haz. T.Yörükân, İstanbul 2014, s.48.

⁸² Bizans elçilik heyetinin, Ata İllig'in (Attila) eşi Arıg-kan Hatun'u da sarayında ziyaret ettiğini biliyoruz. Bakınız, Orkun, a.g.m., s.432.

olduğunu anlamak için, eski devirlerde Türk yurtlarını gezen seyyahların notları bizlere çok mükkemmel ip uçları sunmaktadır. İşte bunlardan birisi olan İbn Batuta'nın hatıralarında, Türk kadını hakkında şunlar söylenmektedir: “Bu ülkede gördüğüm ve beni epeyce şaşırtan davranışlar arasında, burada erkeklerin kadınlara gösterdikleri aşırı saygıdır. Türk kadınları yüzleri açık dolaşırlar, erkeklerden kaçmazlar. Pazarlarda alış-veriş yaparlar. Bazan kadınlara erkekleriyle beraber rastlarsınız ve o vakit bu adamları, onların hizmetkârları sanırsınız”.

Bizzat İbn Batuta gibi yabancılar, Türkler için vazifesine bağlı ve ahlaklı bir millet daha bulunmadığını belirtmektedirler. Türklerde kadın ve aile kurumu o kadar değerlidir ki, Anadolu'nun bazı yerlerinde erkekler hanımları için “ailem” tabirini kullanırlar. Bu da bize şunu gösteriyor; aile hayatında kadının yeri bambaşkadır⁸³. Türk kadını iktisadi hayatta da erkeğin yoldaşı olduğu gibi, kesinlikle eski Türk toplumunda veya ailesinde kaç-göç (haremlik-selamlık) uygulaması yoktu. Çünkü herkes kendine güvenmekle beraber, namusuna da bağlıydı. Tabii ki kadının toplum içindeki bu önemli vazifeleri, yeri geldiğinde sözüne kıymet verilmesi ailenin ana-erkil olduğunu da göstermez.

Bilindiği üzere kagan ve katundan sonra, devlet yönetiminde yabgu ve şadlar yer almaktadır. Hunlar çağından itibaren teşkilat yapısını incelediğimizde; doğuya atanan tigin veya diğer hanedan

⁸³ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, Çev. M.Öztürk, 2. Baskı, Ankara 1998, s.381; M.T.Liu, Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe), I. Buch, Wiesbaden 1958, s.226-227; Çandarlıoğlu, a.g.m., s.22; J.T.Chang, T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler, Doktora Tezi, Taipei 1968, s.117; Zahiruddin Zahiruddin Muhammed Babur, Baburname, Haz. R.R.Arat, C. I, Ankara 1970, s.37-38; Turan, a.g.e., s.33; C.H.Huang, T'ang Devrinde Tibetlilerin Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münasebetleri, Doktora Tezi, İstanbul 1971, s.82; İbn Batuta, a.g.e., s.75-76; Rasonyi, a.g.e., s.58; B.Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, C. I, Ankara 1981, s.20-21; A.Erdentuğ, “Çeşitli İnsan Topluluklarında Aile Tipleri”, Aile Yazıları I, Derleyenler, B.Dikeçligil-A.Çiğdem, Ankara 1991, s.322; N.Khoniates, Historia, Çev. F.İşiltan, Ankara 1995, s.36; Artamonov, a.g.e., s.280; Gumilev, a.g.e., s.113; M.D'ohsson, Moğol Tarihi, Ter. Mustafa Rahmi, İstanbul 1340-1342, s.92-93; M.A.Ubicini, Türkiye 1850, Çev. C.Karaağaçlı, C. I, İstanbul (tarihsiz), s.152.

üyesi daha yüksek mevkide olup, başlangıçta “Sol Türk Bilge Beg” unvanını taşıyorlardı ve bunlar devletin veliahtıydılar. Batıdakiler ise “Sağ Türk Bilge Beg” diye anılırlardı. Bu kişi de kagan ve veliahttan sonraki mevkiiyi işgal ederdi. Kök Türk ve Uygur dönemine geldiğimizde, onların yerini “Tarduş Yabgu” ve “Tölös Şad” unvanlı hanedan bireyleri almıştır.

Kaynakça

- Agacanova, S. G. (2003). *Oğuzlar*. (Çev: E. Necef, A. Annaberdiyev). 2. Baskı, İstanbul.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî. (1998). *Tarih-i Cihan Güşa*. (Çev: M. Öztürk). 2. Baskı, Ankara.
- Alpargu, M. (1984). *Diğer Kaynaklarla Karşılaştırma Yolu İle Baburnâme'nin Türk Devlet Teşkilatı Bakımından Değerlendirilmesi*, Doktora Tezi, Ankara.
- Arat, R. R. (1952). “Balık”. Türk Ansiklopedisi, Cilt 5, Ankara.
- Arsal, S. M. (1952). “Eski Türklerde Soy-Oymak Teşkilatının İstinat Ettiği Esaslar”. *IV. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*. Ankara.
- Arseven, C. E. (tarihsiz). *Türk Sanat Tarihi*. Cilt 1-2. İstanbul.
- Artamonov, M. I. (2004). *Hazar Tarihi*, (Çev: A. Batur). İstanbul.
- Bailly, A. (tarihsiz). *Bizans Tarihi*. (Çev: H. Şaman) Cilt I. İstanbul.
- Barbaro, J. (2005). *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*. (Çev: T. Gündüz) İstanbul.
- Barthold, V. V. (2004). *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*. (Haz: H. Dağ) Ankara.
- Baykara, T. (1990). “Göktürk Yazıtlarının Türk İskan (Yerleşme) Tarihindeki Yeri”, *III. Sovyet-Türk Kolokyumu*, İzmir.
- Boodberg, P. A., (1936). “The Language of the T'o-pa Wei”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. I, Cambridge 1936
- Caferoğlu, A. (1931). “Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. I, İstanbul.
- Cahun, L. (1896). *Introduction à L'Histoire de L'Asie*. Paris.
- Chaliand, G. (2001). *Göçebe İmparatorluklar*, (Çev: E. Sunar). İstanbul.
- Chang, J. T., (1968) *T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler*, Doktora Tezi, Taipei.
- Chavannes, E. (1903) *Documents sur les Tou-Kiue [Turcs] Occidentaux*, Petersburg.

- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- Çandarlıoğlu, G. (1966). "Türk Toplumunda Kadın". *Hayat Tarih Mecmuası*, 1/4, İstanbul.
- Yıldırım, K. (Yay. Haz.). (2013). *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*. İstanbul.
- De Joinville, J. (2002). *Bir Haçlının Hatıraları*. (Çev: C. Kanat). Ankara.
- Deer, J. (1954). "İstep Kültürü". (Çev. Ş. Baştav). *DTCF Dergisi*, 12/1-2. Ankara.
- Donuk, A. (1986). "İslamiyet'ten Önce Türklerde Devlet Adamı". *Türk Kültürü*, 24/275. Ankara.
- Donuk, A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*. İstanbul.
- Eberhard, W. (1945). "Birkaç Eski Türk Unvanı Hakkında", *Belleten*, Cilt 9. Ankara.
- Eberhard, W. (1942). *Çin'in Şimal Komşuları*, (Çev. N.Uluğtuğ). Ankara.
- Erdentuğ, A. (1991). "Çeşitli İnsan Topluluklarında Aile Tipleri". *Aile Yazıları I*. (Der: B. Dikeçligil - A. Çiğdem). Ankara.
- Esin, E. (1972). "Butân-ı Halaç (M. VII.-X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri)". *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 17. İstanbul.
- Esin, E. (1978). *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*. İstanbul.
- Esin, E. (1986). *The Culture of the Turks: The Initial Inner Asia Phase*. Ankara.
- Esin, E. (1987). "Türkistan Türk Devlet ve Beylikleri". *Tarihte Türk Devletleri*, Cilt I. Ankara.
- Esin, E. (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*. Ankara.
- Feher, G. (1943). "Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü". *II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, İstanbul.
- Genç, R. (1982). "Eski Türk Ziyafetleri ve Diş Kirası Adeti". *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, IV. Cilt, Gelenek, Görenek ve İnançlar*, Ankara.
- Gökyay, O. Ş. (1943). *Dede Korkut Masalları*. İstanbul.
- Gömeç, S. (2000). "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Kutlamalarının Ardından". *Yüce Ereğ*, 2/18, Ankara.
- Gömeç, S. (2002). "Keşik Kelimesi". Prof. Dr. Mehmet Saray'a Armağan, *Türk Dünyasına Bakışlar*, İstanbul.

- Gömeç, S. (2006). "Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları". *Türklük Çalışmaları*, 1/2, Erzincan.
- Gömeç, S. (2011). *Kök Türk Tarihi*, 4. Baskı, Ankara.
- Gömeç, S. (2011). *Uygur Türkleri Tarihi*, 4. Baskı, Ankara.
- Gömeç, S. (2012). *Türk-Hun Tarihi*. Ankara.
- Grünwedel, A. (1912). *Altbuddhistische Kultstätten in Chinesischen-Turkistan*, Berlin.
- Gumilev, L.N. (2003). *Hunlar*. (Çev: A. Batur). 3. Baskı, İstanbul.
- Hamilton, J. R. (1955). *Les Ouighours. A L'epoque des Cinq Dynasties*, Paris.
- Hasan-ı Rumlu (2006). *Ahsenü't-Tevarih*, (Çev: M. Öztürk). Ankara.
- Hayton, K. (2015). *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, (Haz. A. T. Özcan). İstanbul.
- Howorth, H. H. (1870). "On the Westerly Drifting of Nomades, from the Fifth to the Nineteenth Century, Part IV. Circassians and White Khazars", *The Journal of the Ethnological Society of London*, 2/2, London.
- Huang, C. H. (1971). *T'ang Devrinde Tibetlilerin Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münasebetleri*, Doktora Tezi, İstanbul.
- İbn Batuta (1981). *İbn Batuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler*. (Haz. İ. Parmaksızoğlu). Ankara.
- İzgi, Ö. (1987). "Kao-Ch'ang (Turfan) Uygurları", *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara.
- Kafalı, M. (1979). "Timur". *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 12/1, 2. Baskı, İstanbul.
- Kafesoğlu, İ. (1985). *Bulgarların Kökeni*, Ankara.
- Kaplan, M. (1985). "Orhun Abidelerinde Mekân-İnsan Münasebeti", *Türklük Araştırmaları*, Sayı 1, İstanbul.
- Kaşgarlı Mahmud. (1988). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Cilt I, (Çev: B. Atalay). 2. Baskı, Ankara.
- Katanov, N. F. (2004). *Türk Kabileleri Arasında*, (Çev: A. Bağcı). Konya.
- Khoniates, N. (1995). *Historia*, (Çev: F. Işıltan). Ankara.
- Klyāstorniy, S. G.–Sultanov, T. İ. (2003). *Türkün Üçbin Yılı*. (Çev: A. Batur). İstanbul.
- Köprülü, F. (2005). *Türk Tarih-i Dinisi*. (Haz: M. Ergun). Ankara.
- Laszlo, F. (1944). "Kagan ve Ailesi". *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, Cilt I. Ankara.
- Ling, L. K. (1978). *Toba Wei Sülalesi Devrinde Çin'in Kuzey ve Batı Komşuları*. Doktora Tezi, Ankara.
- Liu, M. T. (1958). *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (Tu-küe)*, I. Buch, Wiesbaden.

- Mackerras, C. (1972) *The Uighur Empire*. Canberra.
- Marco Polo. (tarihsiz). *Marko Polo Seyahatnamesi*, Cilt I. (Çev: F. Dokuman). İstanbul
- Mercani, Ş. (2008). *Müstefadü'l-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar*. (Çev: M. Kalkan). Ankara.
- Mirza Haydar Duğlat. (2006). *Tarih-i Reşidî*. (Çev: O. Karatay). İstanbul.
- Moğolların Gizli Tarihi*. 2. Baskı. (Çev: A. Temir). Ankara. 1986.
- Morgan, P. O. (1986). "The Great Yasa of Chingiz Khan and Mongol Law in the Ilkhanate". *Bulletin of the Schools of Oriental and African Studies*, XLIX/1, London.
- Nizamü'l-Mülk. (1982). *Siyaset-nâme*. (Haz: M. A. Köymen). Ankara.
- Nizamüddin Şamî (1949). *Zafernâme*. (Çev: N. Lugal). Ankara.
- Olbricht, P. (1954). "Uchida's Prolegomena zu einer Geschichte der Joujan", *Ural-Altäische Jahrbücher*, Band 26, Wiesbaden.
- Orkun, H. N. (1951). "Attila ve Sarayı". *Resimli Tarih Mecmuası*, 1/11. İstanbul.
- Ögel, B. (1957). "Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar", *Belleten*, Cilt 21, Ankara.
- Ögel, B. (1981). *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Cilt I. Ankara.
- Ögel, B. (1982). *Türklerde Devlet Anlayışı. 13. Yüzyıl Sonlarına Kadar*. Ankara.
- Ögel, B. (1984). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. 2. Baskı. Ankara.
- Ögel, B. (1987). "Batı Göktürk Devleti". *Tarihte Türk Devletleri*, Cilt I. Ankara.
- Ögel, B. (1988). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. 3. Baskı. İstanbul.
- Ögel, B. (2006). *Türk Mitolojisi*. Cilt II. 3. Baskı. Ankara.
- Rasonyi, L. (1988). *Tarihte Türklük*. 2. Baskı. Ankara.
- Sahibkiran Emir Timur (2010). *Timur'un Günlüğü*. (Haz: K. Şakirov-A. Arslan) 3. Baskı. İstanbul.
- Shiratori, K. (1945). "Kaghan Unvanının Menşei". (Çev: İ. Gökbakan). *Belleten*, Cilt 9. Ankara.
- Sümer, F. (1954). "Türklerde Bayrak ve Tuğ". *Resimli Tarih Mecmuası*, 5/58, İstanbul.
- Sümer, F. (1984). *Eski Türklerde Şehircilik*. İstanbul.
- Şeker, M. (1985). *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*. Ankara.

- Tang, G. Z. (1999). *Çince Kaynaklara Göre Kuzey Liang Hun Devleti'nin Siyasal, Kültürel ve Ekonomik Tarihi*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Tsai, W. S. (1967). *Li Tê-Yü'nün Mektupları (840-900)*. Doktora Tezi, Taipei.
- Turan, O. (1969). *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Cilt I. İstanbul.
- Ubicini, M. A. (tarıhsız). *Türkiye 1850*. Cilt I. (Çev. C. Karaağaçlı). İstanbul.
- Yalgın, A. R. (1993). *Cenupta Türkmen Oymakları*. Cilt II. 2. Baskı. Ankara.
- Yıldırım, K. (2010). *Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük*. İstanbul.
- Yıldırım, K. (2015). "Sun Yün'ün Türkistan'da Seyahati", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 30/1, İzmir.
- Yörükkan, Y. Z. (2014). *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri. Şamanizm*. (Haz. T. Yörükkan). İstanbul.
- Yusuf Has Hacib (1979). *Kutadgu Bilig, I, Metin*. (Haz. R. R. Arat). 2. Baskı. Ankara.
- Yusupov, K. (1995). *Manas Destanı*. (Aktaranlar: F. Türkmen - A. İnyet). Ankara.
- Zahireddin Muhammed Babur. (1970). *Baburname*. Cilt I. (Haz: R. R. Arat). Ankara.
- Zajaczkowski, A. (1961). "Khazarian Culture and its Inheritors", *Acta Orientalia*, Tom. 22, Budapest.